অধ্যায় ৫ ঃ কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্র (সাধাৰণ আলোচনা)

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ অর্থশাস্ত্রৰ ৰচয়িতা

৫.৪ অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তু

৫.৫ অর্থশাস্ত্রৰ নামকৰণৰ তাৎপর্য্য

৫.৬ ভাৰতীয় পৰম্পৰাত অর্থশাস্ত্রৰ গুৰুত্ব

৫.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৮ অধিক জানিবলৈ

৫.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- অর্থশাস্ত্রৰ লিখকৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- অর্থশাস্ত্রৰ নামকৰণৰ তাৎপর্যৰ বিষয়ে জানিব
- সমগ্র ভাৰতৰ বিভিন্ন গ্রন্থসমূহৰ মাজত অর্থশাস্ত্রৰ যিটো সুকীয়া স্থান আছে সেই বিষয়েও অৱগত হ'ব।

৫.২ পৰিচয়

সমগ্র সংস্কৃত সাহিত্যৰ তথা ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ ভিতৰত এখন অমূল্য গ্রন্থ হ'ল অর্থশাস্ত্র। নামকৰণৰক্ষেত্রত 'অর্থ' পদটোৰ অৱস্থিতি থাকিলেও প্রকৃততে এইখন এখন সমাজশাস্ত্র। প্রাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশৰ সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম বিষয়ক লৈ কৰা অতি গভীৰ অধ্যয়ন আৰু আলোচনাৰ প্রতিফলন ঘটিছে এই গ্রন্থত। পণ্ডিতপ্রৰৰ কৌটিল্যৰ ৰাজনীতি সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ আধাৰত ৰচিত হোৱা এই গ্রন্থখনে ৰাজ্য বা সমাজৰ সফল শাসনব্যৱস্থা তথা সার্থক বিধি-নিয়মৰ প্রতিচ্ছবি দাঙি ধৰিছে। প্রাচীন ভাৰতৰ নন্দবংশক সমূলে উৎখাত কৰাৰ বাসনা মনত লৈ আগবাঢ়ি যোৱা চাণক্য বা কৌটিল্যৰ বাস্তৱ অভিজ্ঞতাসম্পন্ন সুগভীৰ জ্ঞানৰ পৰাকাষ্ঠা দেখিবলৈ পোৱা যায় অর্থশাস্ত্রত। সেই কাৰণেই কোৱা হয় যে অর্থশাস্ত্রখন কেৱল মাত্র ৰাজনীতি

বা দণ্ডনীতিৰ গ্ৰন্থ নহয়। এইখন গ্ৰন্থ হৈছে সমাজ এখনত প্ৰচলিত প্ৰায় সকলো বিষয়ক সামৰি লোৱা এটি গৱেষণাসমৃদ্ধ তথা ব্যৱহাৰিক উপযোগিতা থকা মহামূল্যবান জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ স্বৰূপ। ৰাজনীতি বা দণ্ডনীতিৰ বাহিৰেও অর্থশাস্ত্ৰত আলোচিত হৈছে আয়ুৰ্বেদ, বাস্তুবিদ্যা, ধনুৰ্বেদ, উদ্ভিদবিদ্যা, ইতিহাস আদি বিষয়সমূহ। সেই কাৰণে যুগ যুগ ধৰি পণ্ডিতসকলে এই গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰি নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো জ্ঞানৰ সন্ধান লাভ কৰিছে। বৰ্তমান যুগতো এই গ্ৰন্থৰ প্ৰাসংগিকতা সমানভাৱেই প্ৰযোজ্য। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ গ'লে অর্থশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান অবিহনে এখোজো আগবাঢ়িব নোৱাৰি। তদুপৰি বৰ্তমানকালৰ বিভিন্ন সমস্যাৰ সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত অর্থশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে থকা জ্ঞানৰ উপযোগিতাৰ কথা কোনোমতেই নুই কৰিব নোৱাৰি। বৰ্তমান যুগত প্ৰচলিত হৈ থকা বহুতো শাসন তথা বিচাৰ ব্যৱস্থাৰ মূলটো অর্থশাস্ত্ৰত পোৱা যায়। গতিকে আজিৰ যুগতো কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰৰ উপযোগিতা সমানেই প্ৰৱাহমান। ইতিহাস, শাসনব্যৱস্থা, দণ্ডনীতি বা সমাজনীতিৰ শিক্ষার্থী এজনৰ বাবে অর্থশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়। এই অধ্যায়টিত আপুনি কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি সাধাৰণ জ্ঞান লাভ কৰিব। তদুপৰি সমগ্ৰ ভাৰতীয় সমাজত এই গ্ৰন্থৰ গুৰুত্ব কেনেকুৱা সেই বিষয়েও আপুনি অৱগত হ'ব।

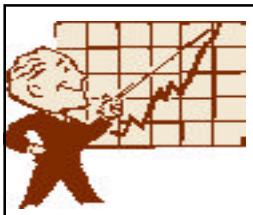
৫.৩ অর্থশাস্ত্ৰৰ ৰচয়িতা

অর্থশাস্ত্ৰৰ ৰচক হিচাপে কৌটিল্যৰ নামটোৱেই সর্বাধিক জনপ্ৰিয়। কিন্তু তেওঁ চাণক্য আৰু বিষ্ণুগুপ্ত নামেৰেও জনাজাত। কৌটিল্য আৰু চাণক্য— এই দুয়োটা নাম আৰু তাৰ অর্থ লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতবিৰোধ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে কৌটিল্য পদটো 'কুটিল' শব্দৰ পৰা অহা হেতুকে গ্ৰন্থকাৰ এজনৰ বিষয়ে প্ৰয়োগ কৰাটো সমীচীন নহয়। গতিকে কুটল গোত্ৰৰপৰা জন্ম হোৱা কাৰণে কৌটল্য শব্দটোহে গ্ৰহণযোগ্য বুলি তেওঁলোকে মত প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু এই অভিমতটো সর্বজনগ্ৰাহ্য নহয় আৰু অর্থশাস্ত্ৰৰ ৰচয়িতা হিচাপে কৌটিল্য নামটোৱেই অধিক জনাজাত। সেই কাৰণে অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতা বুলি ক'লে সাধাৰণভাৱে কৌটিল্যৰ নামটোৱেই উচ্চাৰণ কৰা হয়। চাণক্য শব্দটোৰ অর্থ বিশ্লেষণ লৈও পণ্ডিতসকল একমত নহয়। কিছুসংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে চণক নামৰ ঋষিজনৰ পুত্ৰহোৱা বাবে কৌটিল্যক চাণক্য বুলি অভিহিত কৰা হয়। আন কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে কয় যে 'চণক' নামৰ ঠাইত জন্মগ্ৰহণ কৰা বাবে চণক পদটোৰ পৰা চাণক্য পদটোৰ উৎপত্তি হৈছে। আকৌ অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতা হিচাপে বিভিন্ন গ্ৰন্থত বিষ্ণুগুপ্তৰ নামটো পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি যে কামন্দকীয় নীতিসাৰত, বিশাখদত্তপ্ৰণীত মুদ্ৰাৰাক্ষস নামৰ নাটকত তথা আচার্য দণ্ডীবিৰচিত দশকুমাৰ চৰিতত অর্থশাস্ত্ৰকাৰ হিচাপে বিষ্ণুগুপ্ত নামটো উক্ত হৈছে। কিছুসংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে আকৌ বিষ্ণুগুপ্ত আৰু চাণক্য হ'ল দুজন পৃথক ব্যক্তি। কিন্তু এই অভিমতৰ সপক্ষেও নিশ্চিত প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। বহু যুগ ধৰি চলি অহা ধাৰণা মতে বিষ্ণুগুপ্ত চাণক্য বা কৌটিল্যৰে প্ৰকৃত নাম। কুটিল বা বেঁকা বুদ্ধিযুক্ত হোৱা বাবে তেওঁক কৌটিল্য বুলি অভিহিত কৰা হয়। মুদ্ৰাৰাক্ষস নাটকত 'কৌটিল্যঃ কুটিলমতিঃ' বুলি যি ধাৰণা

আগবঢ়োৱা হৈছে সেইটোৰ পৰাও অনুমান কৰা যায় যে কুটিল বুদ্ধি যুক্ত হোৱা বাবেই চাণক্য বা বিষ্ণুগুপ্তক কৌটিল্য বুলি কোৱা হৈছিল। অর্থশাস্ত্র গ্রন্থতেই একাধিকবাৰ অর্থশাস্ত্রৰ ৰচয়িতা হিচাপে কৌটিল্যৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। যেনে শাসনাধিকাৰ অংশত কোৱা হৈছে—

সর্বশাস্ত্রান্যনুক্রম্য প্রয়োগমুপলভ্য চ।
কৌটিল্যেন নৰেন্দ্রার্থে শাসনস্য বিধিঃ কৃতঃ।।

এইবোৰ উক্তিৰ পৰা ধাৰণা কৰা যায় যে কৌটিল্যই আছিল অর্থশাস্ত্রৰ ৰচয়িতা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ ৰচয়িতা কোন?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ কৌটিল্য শব্দৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ কৌটিল্যৰ প্রকৃত নাম কি আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ চাণক্য পদটো ক'ৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ কি কি গ্রন্থত অর্থশাস্ত্রৰ ৰচয়িতা হিচাপে বিষ্ণুগুপ্তৰ নাম পোৱা যায়।

.....

৫.৪ অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তু

অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তু সম্পূর্ণৰূপে ৰাজ্যশাসনসম্বন্ধীয়। কাৰণ কৌটিল্যৰ মতে প্রজাসকলৰ মঙ্গল সাধন কৰা আৰু ৰাজ্যত সকলোৱে সুখৰ বাবে যথাযথ আইন প্রণয়ন কৰা তথা শত্রু-ৰাজ্যৰ ৰজাৰ কাম-কাজৰ প্রতি লক্ষ্য ৰখাটোৱে আছিল ৰজাসকলৰ মূল কর্ত্তব্য। ৰজাৰ এই প্রাথমিক কর্ত্ত ব্যৰ কথা মনত ৰাখিহে পূর্ববর্তী আচার্যসকলৰ অভিমত বিচাৰ-বিবেচনা কৰি কৌটিল্যই ৰচনা কৰিছিল অর্থশাস্ত্রৰ নিচিনা অতি গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থখন। গতিকে স্বাভাৱিকভাৱেই এই গ্রন্থখনৰ বিষয়বস্তু ৰাজ্য শাসনক কেন্দ্র কৰি লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। সমগ্র অর্থশাস্ত্রৰ বিশালতাপূর্ণ বিষয়বস্তুক অধিকৰণ, প্রকৰণ আৰু অধ্যায়ত ভাগ কৰা হৈছে। সম্পূর্ণ অর্থশাস্ত্রত পোন্ধৰটা (১৫) অধিকৰণ আছে, এশ আশিটা (১৮০) প্রকৰণ আছে আৰু এশ পঞ্চাশ (১৫০)টা অধ্যায় আছে। অর্থশাস্ত্রত থকা অধিকৰণসমূহৰ নামবোৰ হ'ল— (ক) বিনয়াধিকাৰিক, (খ) অধ্যক্ষ প্রচাৰ, (গ) ধর্মস্থীয়, (ঘ) কণ্টকশোধন, (ঙ) যোগবৃত্ত, (চ) মণ্ডলযোনি, (ছ) ষাড়গুণ্য, (জ)

ব্যসনাধিকাৰিক, (ঝ) অভিযাস্যৎকর্ম, (ঞ) সাংগ্রামিক, (ট) সংঘবৃত্ত, (ঠ) আৱলীয়স্, (ড) দুর্গলাভোপায়, (ঢ) ঔপনিষদ, (ণ) তন্ত্রযুক্তি। ইয়াৰ ভিতৰত বিনয়াধিকাৰিকশীর্ষক প্রথম অধিকৰণত ৰজাসকলৰ বিনয়শিক্ষা আৰু বিদ্যাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে, দ্বিতীয় অধিকৰণত বিভিন্ন শাখাৰ অধ্যক্ষসকলৰ কাম-কাজৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অর্থশাস্ত্রৰ ধর্মস্থীয় নামৰ তৃতীয় অধিকৰণত দেৱানী প্রক্রিয়াৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। কণ্টকশোধন নামৰ অধিকৰণত ফৌজদাৰী প্রক্রিয়াৰ বিষয়ে আৰু প্রমাণিত অপৰাধীৰ শাস্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। যোগবৃত্ত নামৰ অধিকৰণত গুপ্তচৰবিলাকৰ কাম-কাজৰ কথা আলোচিত হৈছে। মণ্ডলযোনি নামৰ ষষ্ঠ অধিকৰণত বাৰজন ৰজাৰ বিভিন্ন বিষয় লৈ বিষয়বস্তু প্রতিপাদন কৰা হৈছে।ষাড়গুণ্য শীর্ষক অধিকৰণটোত সন্ধি-বিগ্রহ-যান-আসন-দ্বৈধ আৰু আশ্রয় ৰজাসকলৰ এই ছটা গুণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ব্যসনাধিকাৰিক নামৰ অধিকৰণটোত ৰাজ্যৰ ব্যসন অর্থাৎ বিভিন্ন ধৰণৰ বিপদৰ বিষয়ে আলোচনা আছে। বিজয় ইচ্ছা কৰা ৰজাৰ শত্রু ৰাজ্যৰ প্রতি স্থিৰ কৰা আক্রমণ আদিলৈ বিষয় বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। অভিযাস্যৎকর্মনামৰ অধিকৰণটোত। সাংগ্রামিক নামৰ দশম অধিকৰণত সংগ্রাম অর্থাৎ যুদ্ধৰ বিষয়ে আলোচনা আছে। সংঘবৃত্ত অধিকৰণত বিভিন্ন সংঘ বা শ্রেণীৰ প্রতি কৰিবলগীয়া ৰজাৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। আবলীয়স্ নামৰ দ্বাদশ অধিকৰণত যিজন ৰজাই শত্রুৰাজ্য জয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে অথচ তুলনামূলকভাৱে দুর্বল— তেনেকুৱা ৰজাৰ কর্ত্তব্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। দুর্গলাভোপায়নামৰ অধিকৰণত শত্রুসকলৰ দুর্গবিলাক কেনেদৰে অধিকাৰ কৰা যায় সেই বিষয়ে আলোচনা দিয়া হৈছে। ঔপনিষদ শীর্ষক প্রকৰণত শত্রুক কেনেদৰে পৰাস্ত কৰা যায় সেই গূঢ় বিষয় সন্দর্ভত বিষয়বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। সমগ্র অর্থশাস্ত্রত বিভিন্ন ধৰণৰ যি ব্যাখ্যান-ন্যায়ৰ কথা আছে সেইবোৰসম্বন্ধীয় আলোচনাসমৃদ্ধ বিষয়বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে তন্ত্রযুক্তি নামৰ অন্তিম অধিকৰণত। এনেদৰে দেখা যায় যে মহামতি কৌটিল্যই ৰচনা কৰা অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনত এজন ৰাজ্যশাসকৰ সকলো দিশ সামৰি লৈ বিষয়বস্তু নির্ণয় কৰা হৈছে। এজন ৰজাৰ আদর্শ হোৱা উচিত জিতেন্দ্রিয় হোৱাটো। আচার্য-কৌটিল্যই গ্রন্থৰ প্রথম ভাগতেই উল্লেখ কৰিছে যে ইন্দ্রিয়জয়েই হ'ল সকলো শ্রেয়বস্তুৰ সাধন। ইন্দ্রিয় সংযম কৰিলেহে ৰজাই নিজৰ প্রকৃত কামৰ বাবে উদ্যোগী হ'ব পাৰিব— এয়াই আছিল কৌটিল্যৰ অভিমত। এই অভিমত হৃদয়ত ৰাখি তেওঁ তেওঁৰ সমগ্র অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনত ৰজাৰ কর্তব্য-অকর্তব্যৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। সেই ফালৰ পৰা ক'বলৈ গ'লে অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখন বিষয়বস্তুৰ মাহাত্ম্যত সমৃদ্ধিশালী তথা অতি প্রয়োজনীয়।

জানি থোৱা ভাল

- মীমাংসা গ্রন্থৰ অধ্যায়সমূহক অধিকৰণ বোলা হয়।
- যিটো অধ্যায়ত এটি নির্দিষ্ট বিষয়ক লৈ আলোচনা আগবঢ়োৱা হয় তাকেই প্রকৰণ বুলি কোৱা হয়। যেনে, ভট্টোজিদীক্ষিতে ৰচনা কৰা বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদী গ্রন্থৰ অধ্যায়বোৰক কোৱা হৈছে

সংজ্ঞাপ্রকৰণ, পৰিভাষা প্রকৰণ ইত্যাদি।

- দেৱানী আৰু ফৌজদাৰী পদ দুটা বিচাৰ প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত। দেৱানী শব্দটোৱে স্বত্ত্বস্থিৰ কৰা সম্পর্কীয় গোচৰ লোৱা আদালতক বুজায় আৰু ফৌজদাৰী পদটোৱে অপৰাধ সংক্রান্ত গোচৰ লোৱা আদালতক বুজায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ অর্থশাস্ত্রত মূল প্রতিপাদ্য বিষয় কি?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ অর্থশাস্ত্রত কেইটাকৈ অধিকৰণ, প্রকৰণ আৰু অধ্যায় আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ তৃতীয় অধিকৰণটোৰ নাম কি? এই অধিকৰণৰ আলোচ্য বিষয় কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ যোগবৃত্ত নামৰ অধিকৰণটোত কি বিষয়লৈ আলোচনা কৰা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ অর্থশাস্ত্রত থকা অন্তিম অধিকৰণটোৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ কৌটিল্যৰ মতে সকলো শ্রেয়বস্তুৰ সাধন কি?

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ ৰাজ্য শাসনৰ ক্ষেত্রত প্রয়োজনীয় ৰজাসকলৰ ছটা গুণ কি কি?

.....

.....

৫.৫ অর্থশাস্ত্র নামকৰণৰ তাৎপর্য্য

কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্রৰ নামকৰণটোৱে বিশাল তাৎপর্য্য বহন কৰে। সাধাৰণভাৱে অর্থশব্দটোৱে ধন-সম্পত্তি, টকা-পইচাক বুজায়। সেই কাৰণে অর্থসম্বন্ধীয় শাস্ত্র-অর্থশাস্ত্র এই অর্থ গ্রহণ কৰি বহুতে অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনক অর্থনীতিৰ (Economics) গ্রন্থ বুলি ভাবিবৰ প্রয়াস কৰে। ভাৰতীয় পৰম্পৰা তথা প্রাচীন বিদ্যাসমূহৰ বিষয়ে প্রকৃতজ্ঞান নাথাকিলে অৱশ্যে এনেকুৱা চিন্তা কৰাটো অতি স্বাভাৱিক বুলি ক'ব পাৰা যায়। কাৰণ প্রাচীন ভাৰতীয় পটভূমিত অর্থ শব্দটোৱে

এক বিশাল ক্ষেত্রক সামৰি লৈছিল। সেইখিনি কথা অৱগত হ'লেহে অর্থশাস্ত্র শব্দৰ প্রকৃত অর্থ পোৱা যাব। এই অংশত অর্থশাস্ত্র শব্দৰ মূল অর্থ আৰু এই অর্থৰ তাৎপর্যৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

প্রকৃততে দণ্ডনীতিয়েই অর্থশাস্ত্রৰ মূল বিষয়বস্তু। ৰজাৰ বিভিন্ন কর্তব্য-অকর্তব্য, ৰাজ্য শাসন পদ্ধতি, শত্রু ৰাজ্যৰ প্রতি উপযুক্ত দৃষ্টিভঙ্গী— ইত্যাদি বিষয়সমূহক সামৰি লৈ কৌটিল্যই অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখন ৰচনা কৰিছে। গতিকে দণ্ডনীতি অর্থশাস্ত্রৰ মুখ্য আলোচনীয় বিষয়। এই দণ্ডনীতি হ'ল চাৰিপ্রকাৰৰ মূল ভাৰতীয় বিদ্যাৰ ভিতৰত এটি। অর্থশাস্ত্রতেই কোৱা হৈছে 'আন্বীক্ষিকী ত্রয়ী বার্তা দণ্ডনীতিশ্চেতি (দণ্ডনীতিঃ + চ + ইতি) বিদ্যাঃ'। অর্থাৎ ***আন্বীক্ষিকী*** বা হেতুবিদ্যা, ত্রয়ী অর্থাৎ ঋক্‌বেদ, সামবেদ আৰু যজুর্বেদ সম্বন্ধীয় বিদ্যা, বার্তা অর্থাৎ কৃষি-বাণিজ্য-পশুপালন সম্বন্ধীয় বিদ্যা আৰু দণ্ডনীতি বা ৰাজনীতি— এয়াই চাৰিপ্রকাৰৰ মুখ্য বিদ্যা। যদিও প্রাচীন ভাৰতীয় বিদ্যাৰ এই চতুর্ধা বিভাজনক লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে তথাপি আচার্য্য কৌটিল্যই তেওঁৰ অর্থশাস্ত্রত এই চাৰিপ্রকাৰৰ বিদ্যাকেই স্বীকাৰ কৰিছে। এই চাৰিপ্রকাৰ বিদ্যাৰ ভিতৰত থকা

দণ্ডনীতি নামৰ বিদ্যাকেই মুখ্য হিচাপে লৈ অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনত থকা বিষয়বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। দণ্ডনীতিৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে প্রাচীন পণ্ডিতসকল একমত। আচার্য্য মনুৱেও তেওঁৰ মনুসংহিতাৰ সপ্তম অধ্যায়ত ৰাজধর্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গৈ দণ্ডৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে কৈছে—

দণ্ডঃ শাস্তি প্রজাঃ সর্বাঃ দণ্ডং ধর্মং বিদুর্বুধাঃ। অর্থাৎ দণ্ডই প্রজাসকলক শাসন কৰে, তেওঁলোকক ৰক্ষা কৰে। মানুহ নিদ্রামগ্ন হ'লেও দণ্ড উজাগৰে থাকে। এনেকুৱা দণ্ডকেই জ্ঞানীসকলে ধর্ম বুলি আখ্যা দিয়ে। মহাভাৰতৰ শান্তিপর্বতো দণ্ডৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে—

দণ্ডেন নীয়তে চেদং দণ্ডং নয়তি বা পুনঃ।
দণ্ড নীতিৰিতি খ্যাতা ত্রীন্ লোকান্ অভিবর্ততে।।

অর্থাৎ, দণ্ডৰ জৰিয়তেই জগৎসংসাৰ চালিত হয় আৰু দণ্ডই পুৰুষার্থ লাভৰ কাৰণ হয়। সেই কাৰণে ইয়াক দণ্ডনীতি বুলি কোৱা হয় আৰু এই নীতি ত্রিলোকতেই কার্যশীল। এই কথা সকলোৱে স্বীকাৰ কৰি লৈছে যে জগতখনক অৰাজকতাৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পৰা শক্তি কেৱল দণ্ডৰেই আছে। দণ্ডনীতিৰ এই মহত্ব উপলব্ধি কৰি স্বয়ং কৌটিল্যই তেওঁৰ অর্থশাস্ত্রত কৈছে— 'আন্বীক্ষিকীত্রয়ীবার্তানাং ***যোগক্ষেমসাধনো*** দণ্ডঃ। তস্য নীতির্দণ্ডনীতিঃ— অলব্ধলাভার্থা, লব্ধপৰিৰক্ষণী, ৰক্ষিতবিবর্ধনী বৃদ্ধস্য তীর্থেষু প্রতিপাদনী চ'। ইয়াৰ অর্থ হ'ল আন্বীক্ষিকী, ত্রিবেদাত্মক আৰু বার্তা এই তিনি প্রকাৰ বিদ্যাৰযোগক্ষেমসাধনকাৰী হ'ল দণ্ড। দণ্ডবিষয়ক নীতিকেই দণ্ডনীতি বোলে। দণ্ডনীতিয়ে নোপোৱা বস্তুক পোৱাই দিয়ে, লব্ধ বস্তুক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে, ৰক্ষা কৰা ধনৰ বৃদ্ধি ঘটায় আৰু বৃদ্ধিপ্রাপ্ত বস্তুক যথাযোগ্যভাৱে নিয়োগ কৰে। এখন সমাজ এনেকুৱা নীতি অবিহনে কেতিয়াও ঠিক পথত চলিব নোৱাৰে। মহামতি কৌটিল্যই পূর্বাচার্যসকলে পৰিবেশন কৰা দণ্ডনীতিৰ বিষয়ে মতামত নিৰীক্ষণ কৰি নিজৰ অন্তর্দৃষ্টিৰে সমাজত দণ্ডৰ প্রয়োজনীয়তা

আন্বীক্ষিকী ঃ আন্বীক্ষিকী পদটোৱে তর্কবিদ্যা বা আত্মবিদ্যাকো বুজায়। গুৰুৰ মুখৰ পৰা শুনাৰ পিছত আলোচনাৰ মাজেদি যি বিদ্যা হৃদয়ঙ্গম কৰা হয় সেইটোৱে আন্বীক্ষিকী। সাংখ্য, যোগ, লোকায়ত— এই তিনিখন শাস্ত্রকেই আন্বীক্ষিকীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। কোৱা হয়— 'সাংখ্যং যোগো লোকায়তং চেত্যান্বীক্ষিকী'।

যোগ ঃ যোগপদৰ অর্থ হ'ল ধনৰ উপার্জন আৰু বৃদ্ধি। কোৱা হয়— 'অলব্ধলাভো যোগঃ'। অর্থাৎ আগতে নোপোৱা সম্পদ প্রাপ্তিয়েই হ'ল যোগ।

ক্ষেম ঃ ক্ষেমপদৰ অর্থ হ'ল সম্পদ বা ধনৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ। কোৱা হয়—' লব্ধপৰিপালনং ক্ষেমঃ' অর্থাৎ লাভ কৰা ধন বা সম্পত্তিৰ পৰিপালন বা ৰক্ষাই হ'ল ক্ষেম।

আৰু গুৰুত্ব অনুভৱ কৰি এই বিষয়ক প্রধান হিচাপে গ্রহণ কৰি অর্থশাস্ত্রখন ৰচনা কৰিছে। গতিকে অর্থশাস্ত্র পদটো দণ্ডনীতিৰ বাচক। কৌটিল্যৰ মতে পৃথিৱীৰ লাভৰ বাবে আৰু পালনৰ বাবে অর্থশাস্ত্রৰ প্রয়োজন। এনেকুৱা শাস্ত্র কৌটিল্যৰ পূর্ব্বৱর্তী কিছুমান পণ্ডিতেও ৰচনা কৰি গৈছে আৰু কৌটিল্যও তেওঁলোকৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰি এনেকুৱা শাস্ত্র ৰচনাত প্রবৃত্ত হৈছে। এই কথা কৌটিল্যই নিজেই কৈছে তেওঁৰ গ্রন্থত— 'পৃথিব্যা লাভে পালনে চ যাবন্তি অর্থশাস্ত্রানি পূর্বাচার্যৈঃ প্রস্থাপিতানি প্রায়শস্তানি সংহৃত্য একমিদম্ অর্থশাস্ত্রং কৃতম্'। অর্থাৎ পৃথিৱীৰ লাভৰ বাবে আৰু পালনৰ বাবে যি যি অর্থশাস্ত্র পূর্ববর্ত্তী আচার্য্যসকলে ৰচনা কৰি গৈছে প্রায় সেই সকলোবোৰ একেলগ কৰি এইখন অর্থশাস্ত্র ৰচনা কৰা হ'ল। এই উক্তিৰ পৰা সহজেই অনুমান কৰা যায় যে অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তু পৃথিৱীৰ মানুহৰ লাভৰ বাবে আৰু পৃথিৱীক সঠিকভাৱে পালনৰ বাবেহে প্রস্তুত কৰা হৈছে। অর্থাৎ কি পথ অনুসৰণ কৰিলে পৃথিৱীক সত্য তথা ন্যায়ৰ পথত ৰাখি মানুহৰ উন্নতি সাধন কৰা যাব— সেইটো বিষয়কেই মুখ্য হিচাপে লোৱা হৈছে অর্থশাস্ত্রত। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল— অর্থ হ'ল ত্রিবর্গৰ অন্যতম। ধর্ম, অর্থ আৰু কাম এই তিনিটা পুৰুষার্থৰ ভিতৰত অর্থকেই প্রধান হিচাপে গণ্য কৰিছে মহামতি কৌটিল্যই। তেওঁ অর্থশাস্ত্রত কৈছে— 'অর্থ এব প্রধানঃ' অর্থাৎ অর্থই হ'ল ত্রিবর্গৰ ভিতৰত প্রধান। ইয়াৰ কাৰণ হিচাপে কোৱা হৈছে 'অর্থমূলোহি ধর্মকামাবিতি (ধর্মকামৌ + ইতি)' অর্থাৎ ধর্ম আৰু কাম হ'ল অর্থমূল। অর্থক আশ্রয়কৰি ধর্ম আৰু কামৰ বিকাশ হোৱা বাবে অর্থকেই প্রাধান্য দিয়া হৈছে। এই অর্থই হ'ল মানুহৰ বৃত্তি। মানুহৰ বৃত্তিৰূপত থকা অর্থক লৈ শাস্ত্র ৰচনা কৰিলে তাক অর্থশাস্ত্র বোলে। আচার্য কৌটিল্যই অর্থশাস্ত্র পদটোৰ ব্যাখ্যা প্রসঙ্গত কৈছে— 'মনুষ্যানাং বৃত্তিৰর্থঃ, মনুষ্যবতী ভূমিৰিত্যর্থঃ। তস্যাঃ পৃথিব্যাঃ লাভপালনোপায়শাস্ত্রম্ অর্থশাস্ত্রমিতি।' গতিকে দেখা যায় যে মহামতি কৌটিল্যই অর্থশাস্ত্র গ্রন্থত অর্থপদেৰে মানুহযুক্ত পৃথিৱীক বুজাইছে। সেই কাৰণে অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনে পৃথিৱীত থকা মানুহসকলৰ বৃত্তি বা স্থিতিসম্বন্ধীয় শাস্ত্রক বুজায়। গতিকে অর্থশাস্ত্র পদটোৱে ইংৰাজী ইকনমিকস্ বিষয়ক নুবুজায় আৰু বিষয়বস্তুৰ প্রতিপাদনৰ লগত নামকৰণটোৰ সম্পূর্ণ সামঞ্জস্য থকা কাৰণে অর্থশাস্ত্র পদটো সম্পূর্ণ সার্থক ৰূপত প্রযুক্ত হৈছে বুলি ক'ব পাৰি। দণ্ডনীতিৰ লগতো অর্থ নিবিড়ভাৱে যুক্ত হৈ আছে গতিকে দণ্ডনীতিবিষয়ক গ্রন্থক অর্থশাস্ত্র বুলি নামকৰণ কৰাত কোনোধৰণৰ সামঞ্জস্যহীনতা পোৱা নাযায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ দণ্ডৰ বিষয়ে আচার্য্যমনুয়ে কি কৈছে।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় পৰম্পৰা মতে চাৰিপ্রকাৰৰ বিদ্যা কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ ঃ আন্বীক্ষিকী পদটোৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ ঃ দণ্ডনীতিৰ প্রাধান্য কেনেদৰে স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

.....

প্রশ্ন নং ১৭ ঃ অর্থশাস্ত্র পদটোত অর্থ শব্দৰ দ্বাৰা কি বুজোৱা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৮ ঃ ত্রিবর্গৰ ভিতৰত কোনটোক প্রধান বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে?

.....

৫.৬ ভাৰতীয় পৰম্পৰাত অর্থশাস্ত্রৰ গুৰুত্ব

সমগ্র ভাৰতীয় পৰম্পৰাত মহামতি কৌটিল্যই ৰচনা কৰা অর্থশাস্ত্রখনৰ এটি বিশেষ মর্য্যাদা আছে। প্রকৃততে জনশ্রুতি অনুসৰি নন্দবংশীয় ৰজাই কৰা অপমানৰ প্রতিশোধ ল'বলৈ গৈ নন্দবংশক ধ্বংস কৰাৰ মানসেৰে চন্দ্রগুপ্তমৌর্য্যৰ শাসন নিষ্কণ্টক কৰাৰ উদ্দেশ্য লৈ চাণক্য বা কৌটিল্যই অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখন ৰচনা কৰিছিল। ৰজাৰ শাসনপদ্ধতি নির্ভুলভাৱে প্রদর্শন কৰাটোৱেই আছিল কৌটিল্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। গতিকে অর্থশাস্ত্রখন ৰচনা কৰাৰ সময়ত স্বাভাৱিকভাৱেই তেওঁ পূর্বাচার্যসকলৰ গ্রন্থৰাজি তথা সমাজত প্রচলিত ধর্মশাস্ত্রাদি গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰি লৈছিল। অতি তীক্ষ্নবুদ্ধিৰ অধিকাৰী কৌটিল্যই তেওঁৰ গ্রন্থত সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম বিষয়সমূহকো যথেষ্ট প্রাধান্য দি আলোচনা কৰিছে। ফলস্বৰূপে এই গ্রন্থখন সমগ্র ভাৰত তথা পৃথিৰীতেই এখন অত্যন্ত উপযোগী প্রাচীন গ্রন্থ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। এই অংশটিত অর্থশাস্ত্রৰ সামগ্রিক গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখন কেৱলমাত্র দণ্ডনীতিৰ গ্রন্থ নহয় কিন্তু প্রাচীন ভাৰতবর্ষৰ ৰাজনীতি, সমাজনীতি, অর্থনীতি, ব্যৱহাৰ, ধর্মব্যৱস্থা, দণ্ডপ্রক্রিয়া আদি বিষয়বোৰো এই গ্রন্থত বিস্তৃতভাৱে আলোচিত হৈছে। কৌটিল্যই ৰজাৰ মুখ্য কর্তব্য হিচাপে প্রজাৰ সুখবিধানকে স্থিৰ কৰিছে। ৰজা এজনৰ সকলো সুখ আৰু মঙ্গল প্রজাকেন্দ্রিক বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আচার্য কৌটিল্যই। তেওঁ কৈছে— 'প্রজাসুখে সুখং ৰাজ্ঞঃ প্রজানাং চ হিতে হিতম্। নাত্মপ্রিয়ং হিতং ৰাজ্ঞঃ প্রজানাং তু প্রিয়ং হিতম্।' ৰাজ্য শাসনত অমাত্যসকলৰ এটি সুদৃঢ় ভূমিকা থকা দেখা যায়। মন্ত্রাধিকাৰত কৌটিল্যই নিপুণভাৱে ৰজাই কৰিবলগীয়া গোপন আলোচনাৰ সঠিক প্রক্রিয়াৰ কথা ব্যক্ত কৰিছে। 'পঞ্চাঙ্গো মন্ত্রঃ' বুলি তেওঁ মন্ত্রণাকার্য্যৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ কথা কৈছে আৰু কিহৰ দ্বাৰা মন্ত্রভেদ হয় সেই বিষয়েও কৌটিল্যই আলোচনা দাঙি ধৰিছে। গুপ্তচৰ সম্পর্কে কৌটল্যই বহুতো প্রয়োজনীয় কথা ব্যক্ত কৰিছে যিবোৰ আজিৰ যুগতো অতি প্রাসঙ্গিক। দূতসমূহ কেনেকুৱা

হোৱা উচিত তথা বেলেগ ৰাষ্ট্রত গৈ দূতসমূহে কি কি কর্তব্য পালন কৰিব সেই বিষয়েও আচার্য কৌটিল্যই স্বকীয় অভিমত দাঙি ধৰিছে। অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখন অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে আচার্য্য কৌটিল্য শ্রমবিভাগ তথা ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণৰ প্রৱক্তা আছিল। দণ্ডবিধান কৰা কাৰণে ৰজাক দণ্ডধৰ বুলি ক'লেও অমাত্যসকলৰ হাততো বিভিন্ন বিষয়ত বহুতো ক্ষমতা আছিল। সকলোৰে সম্মিলিত কর্তব্য পালনৰ ওপৰতেই ৰজাৰ সফলতা নির্ভৰ কৰিছিল। অর্থশাস্ত্রত কৌটিল্যই ধন সংগ্রহ প্রক্রিয়াৰ বিষয়েও বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। সমাজত কোনটো শ্রেণীৰ মানুহে ৰজাৰ পৰা বিশেষধৰণৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ পাব লাগে সেই বিষয়েও আচার্য কৌটিল্যই তেওঁৰ সুগভীৰ অভিমত দাঙি ধৰিছে। উক্ত গ্রন্থত স্বর্ণকাৰ, তন্তুবায়, ৰজক আদি বিভিন্ন বৃত্তিধাৰী মানুহৰ কাম-কাজ তথা নিয়মৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। তদুপৰি চিকিৎসকৰ দায়িত্ব তথা কর্তব্য আৰু কর্তব্যৰ গাফিলতিৰ বাবে হোৱা দণ্ডৰ বিষয়েও আচার্য কৌটিল্যই আলোচনা আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ উপৰি দাসপ্রথা, বিবাহ প্রথা, বিধৱা পুনর্বিৱাহ ইত্যাদি বিষয়কো অর্থশাস্ত্রত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। সমাজত থকা নাৰীসকলৰ বিভিন্ন অধিকাৰৰ বিষয়েও আচার্য্য কৌটিল্যই স্বমত দাঙি ধৰিছে। গতিকে ক'ব পৰা যায় যে প্রাচীন যুগতেই ভাৰতীয় সমাজৰ পটভূমিত আচার্য কৌটিল্যই যি গ্রন্থখন ৰচনা কৰি গ'ল তাৰ বিষয়বস্তু আজিৰ যুগতো সমানভাৱে আলোচনাৰ বিষয় হৈ আছে। প্রাচীন ভাৰতৰ অর্থনীতি সমাজনীতি, ৰাজনীতি, দণ্ডনীতি, বিচাৰ ব্যৱস্থা আদিৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনৰ অধ্যয়ন একান্ত জৰুৰী বুলি নিঃসন্দেহে ক'ব পৰা যায়। অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনত সেই যুগৰ ভাৰতীয় সমাজখন প্রকৃত ৰূপত প্রতিবিম্বিত হৈছে। ৰামায়ণ-মহাভাৰত আদি গ্রন্থসমূহত যি ভাৰতবর্ষৰ প্রতিচ্ছবি পোৱা যায় সি বহুতো ক্ষেত্রত কবিকল্পনাপ্রসূত আৰু ব্যঞ্জনাকেন্দ্রিক। কিন্তু অর্থশাস্ত্রত প্রতিবিম্বিত হোৱা ভাৰতীয় সমাজখন সম্পূর্ণভাৱে বাস্তৱসম্মত। সেই কাৰণে অর্থশাস্ত্রৰ অধ্যয়নৰ প্রয়োজনীয়তা বর্তমান যুগতো সম্পূর্ণভাৱে অনুভূত হয়। ৰাজনীতিৰ ফালৰ পৰা এইখন এখন অমূল্য গ্রন্থ। বর্তমান যুগৰ বিভিন্ন পণ্ডিতে আজিও অর্থশাস্ত্রৰ বিভিন্ন বিষয়ক লৈ তেওঁলোকৰ গৱেষণাকার্য চলাই আছে। গতিকে ক'ব পৰা যায় যে সমগ্র ভাৰতীয় পৰম্পৰাত কৌটিল্যবিৰচিত অর্থশাস্ত্র গ্রন্থখনে সঁচাকৈয়ে এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে।

জানি থোৱা ভাল

● নয় আৰু অপনয় দণ্ডনীতিৰ আলোচ্য বিষয়। কোৱা হৈছে 'নয়াপনয়ৌ (নয় + অপনয়ৌ) দণ্ডনীত্যাম্'। উপযুক্ত ঠাইত সন্ধি-যুদ্ধ আদিৰ প্রয়োগক নয় বোলে আৰু য'ত উপযুক্ততা নাই তেনেকুৱা ঠাইত সন্ধি-যুদ্ধ আদি প্রযুক্ত হ'লে তাক অপনয় বুলি কোৱা হয়।

● কৌটিল্যই তেওঁৰ অর্থশাস্ত্রত বিভিন্ন ধৰণৰ বিবাহ প্রথাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। কিছুমানক্ষেত্রত বিবাহবিচ্ছেদৰ সপক্ষেও কৌটিল্যই অভিমত দাঙি ধৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৯ ঃ কৌটিল্যই কাৰ ওপৰত প্রতিশোধ ল'ব খুজিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২০ ঃ দণ্ডধৰ বুলি কাক কোৱা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২১ ঃ কৌটিল্যৰ দিনত প্রচলিত কিছুমান বৃত্তি উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ২২ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক ঃ

ক) অৰ্থশাস্ত্র গ্রন্থখনত বিধবা বিবাহৰ কথা পোৱা যায়।

খ) অৰ্থশাস্ত্রখন প্রাচীন ভাৰতীয় দণ্ডনীতিৰ এখন অমূল্য গ্রন্থ।

৫.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অৰ্থশাস্ত্র গ্রন্থখনৰ ৰচনাৰ ইতিহাস সম্পর্কে জানিব পাৰিলে।
- অৰ্থশাস্ত্রৰ ৰচকৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল।
- কৌটিল্যৰ প্রকৃত নাম আছিল বিষ্ণুগুপ্ত— সেই বিষয়েও জানিলে।
- অৰ্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তুক যে অধিকৰণ-প্রকৰণ-অধ্যায় হিচাপে বিভক্ত কৰা হৈছে সেই কথাটো জানিলে।
- অৰ্থশাস্ত্রৰ কোন কোন অধিকৰণত মূল বিষয় কি আছে সেই বিষয়েও অৱগত হ'ল।
- অৰ্থশাস্ত্র শব্দটোৰ অৰ্থ আৰু এই নামকৰণটোৰ তাৎপর্য জানিলে।
- ভাৰতীয় পৰম্পৰাত অৰ্থশাস্ত্রৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল।

৫.৮ অধিক জানিবলৈ

১) কাঙ্গল, আৰ. পি., *কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্র* (১৯৯৭), দিল্লী ঃ মোতিলাল বানাৰসীদাস পাবলিচার্ছ প্রাইভেট লিমিটেড।

২) বসু, ড° অনিল চন্দ্র, *কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্র* (২০০১), কোলকাতা ঃ সংস্কৃত বুক ডিপো।

৩) মেনন, কে. পি., *কৌটিল্য অন্ ৰাজনীতি* (১৯৯৮), নিউ দিল্লী ঃ ৰাষ্ট্রীয় সংস্কৃত সংস্থান।

৪) ৰামচন্দ্র, শ্রীবিশ্বনাথ, *কৌটিলীয়ম্ অর্থশাস্ত্রম্*, বাৰানসী ঃ শ্রীগীর্বাণবাগ্বর্ধিনীসভা।

৫.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহামতি কৌটিল্য।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৌটিল্য শব্দৰ অর্থ হ'ল কুটিল বুদ্ধিযুক্ত।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিষ্ণুগুপ্ত।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চণক পদটোৰ পৰা চাণক্য পদটো উৎপন্ন হৈছে।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কামন্দকীয় নীতিসাৰত, মুদ্রাৰাক্ষসনাটকত আৰু দশকুমাৰচৰিতত।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডনীতি বা ৰাজনীতিয়েই হ'ল অর্থশাস্ত্রৰ প্রতিপাদ্য বিষয়।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অর্থশাস্ত্রত ১৫টা অধিকৰণ, ১৮০টা প্রকৰণ আৰু ১৫০টা অধ্যায় আছে।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ তৃতীয় অধিকৰণটোৰ নাম হ'ল ধর্মস্থীয়। এই অধিকৰণৰ বিষয়বস্তু গোচৰ আৰু বিচাৰ সম্বন্ধীয়।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যোগবৃত্ত নামৰ অধিকৰণত গুপ্তচৰবিলাকৰ কার্যকলাপ আলোচিত হৈছে।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ অন্তিম অধিকৰণটোৰ নাম হ'ল তন্ত্রযুক্তি।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৌটিল্যৰ মতে সকলো শ্রেয়বস্তুৰ সাধন হ'ল ইন্দ্রিয়জয় বা ইন্দ্রিয়সংযম।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজ্য শাসনৰ ক্ষেত্রত প্রয়োজনীয় ৰজাৰ ছটা গুণ হ'ল— সন্ধি, বিগ্রহ, যান, আসন, দ্বৈধ আৰু আশ্রয়।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডৰ বিষয়ে বহুতো কথাৰ ভিতৰত মনুয়ে কৈছে যে পণ্ডিতসকলৰ মতে দণ্ডই হ'ল প্রকৃত ধর্ম।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আন্বীক্ষিকী, ত্রয়ী, বার্তা আৰু দণ্ডনীতি।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আন্বীক্ষিকী পদৰ অর্থ হ'ল— তর্ক বা ন্যায়।

১৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডনীতি আন আন বিদ্যাৰ সাধন বুলি বিবেচিত।

১৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অর্থপদটোৱে মানুহৰ বৃত্তিক বুজাইছে।

১৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ত্রিবর্গৰ ভিতৰত অর্থক প্রধান বুলি কোৱা হৈছে।

১৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নন্দবংশৰ ৰজাৰ ওপৰত।

২০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডধৰ বুলি ৰজাক বুজোৱা হৈছে।

২১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিল্পী, কুশীলৱ, স্বর্ণকাৰ, ৰজক, তন্তুবায় আদি বৃত্তিধাৰী মানুহৰ কথা অর্থশাস্ত্রত উল্লিখিত হৈছে।

২২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ, (খ) শুদ্ধ।

৫.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ আন্বীক্ষিকী কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ যোগ আৰু ক্ষেম কি?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ লিখকৰ বিষয়ে চমু টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ অর্থশাস্ত্রৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত আলোচনা কৰক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ অর্থশাস্ত্র শব্দটোৰ অর্থ লিখি এই শিৰোনামৰ তাৎপর্য্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ভাৰতীয় পৰম্পৰাত অর্থশাস্ত্রৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***